

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Fillmore-nekrológ

Gyászol a nyelvtudomány: San Franciscóban elhunyt Charles J. Fillmore (1929. augusztus 9. – 2014. február 13.) amerikai nyelvész, az úgynevezett amerikai nyugati parti nyelvészet (West Coast Linguistics) vezéregyénisége. Fillmore az 1940-es évek végén Minnesota egyetemén tanult, s hadinyelvészként kezdte pályafutását: Japánban állomásozó amerikai katonaként orosz rövidhullámú rádióüzeneteket fejtett meg. Ezzel párhuzamosan japánul tanult. Hazatérve a University of Michiganon szerzett doktorátust (1961), majd Ohio egyetemén, Columbusban tanított. 1971-től lett Berkeleyben a University of California professzora, ahol 23 éven át, visszavonulásáig (1994) tanított, amikortól még emeritus professzorként ugyanitt 18 éven át, 2012-ig a számítógépes FrameNet kutatóprogramját irányította. Felesége 40 éven át kolléganője, Lily Wong volt.

Fillmore, becenevén Chuck, minnesotai szerénységgel, előszeretettel nevezte magát „egyszerű gyakorló grammatikusnak” (angolul *ordinary working grammarian*, kiterjesztett változatban: *ordinary working linguist*). Ő volt azonban a 20. század második felének egyik legjelentősebb nyelvésze, s illő a jeles halott főbb eredményeinek felsorolása: a mondatbeágyazás, az esetgrammatika, az előfeltevések, a keretszemantika, a helyzetmondat, a konstrukciós nyelvtan és a FrameNet.

FILLMORE jelentős részben a kortárs analitikus filozófia hatására kivételes ritmusérzéssel állt a nyelvészet fő, amerikai csapásirányai legígéretesebb kezdeményezéseinek oldalára. Az 1960-as évek első felében a generatív-transzformációs nyelvészet élenjáró művelője volt, s maga NOAM CHOMSKY is elfogadta tőle a mondatbeágyazás (*embedding*) új, rekurzív fázisszerkezeti szabályokra épülő felfogását, a transzformációs ciklust. Az 1960-as évek közepétől még a generatív-transzformációs nyelvészet keretében, ám CHOMSKY úgynevezett sztenderd elméletével elégedetlenül tett javaslatot az esetgrammatikára (*case grammar*). Az eredeti elképzelés szerint a sztenderd elméletben szokásos újrairó szabályt, a mondatot főnévi csoportra és igei csoportra bontót a mondatot igré és mély esetekre bontóval helyettesítette. (A mély esetek nem azonosak bizonyos nyelvek – latin, görög, orosz, magyar, finn stb. – morfológiájában jelentkező esetekkel, ám ezekkel bizonyos analógiát mutatnak.) Eredeti, 1968-ban megjelentetett művében hat mély esettel számolt: ágens (*agentive*), instrumentum (*instrumental*), datívusz (*dative*), faktitívusz (*factitive*), lokatívusz (*locative*), tárgy (*objective*). Például a következő mondatok alanyai mind különböző mély esetekkel jellemezhetők: *A fiú betörte az ablakot* (ágens), *A kalapács kis zajt csapott* (eszköz), *A beteg nem érzett semmit a műtét alatt* (datívusz), *A busz bűzlik a sok utastól* (hely). Az esetgrammatika állt elő azzal a követelménnyel, hogy az igék jellemzésénél a felszíni vonzatkereten kívül az egyes vonzatok szerepét (esetkereteket, mély eseteket) is meg kell adni. Az esetgrammatika a korabeli, CHOMSKY-val ugyancsak elégedetlen generatív szemantikusok elképzeléseivel áll rokonságban, ám elsősorban az igei szerkezeteket vizsgáló hagyományosabb deskriptív nyelvészek, például a tagmémikusok körében lett sikere.

Esetgrammatikusként FILLMORE keleti parti nyelvészpárja (pandanja, spannja, dop-pelgängere) JEFFREY GRUBER volt az 1960-as évektől, aki a cambridge-i (bostoni) MIT-n számít az esetgrammatika korai képviselőjének. Ám Gruber vezető pozícióba nem került, bahái misszionárius lett, Afrikában tanított, s az MIT-re is csak vendégprofesszorként tért vissza. E mérvadó helyen azonban őt tekintik a nála tematikus relációkkal operáló esetgrammatika első explicit megfogalmazójának. GRUBER és FILLMORE között közös még a lexikai szemantika iránti érdeklődés. Mindenesetre FILLMORE-t az MIT hangadó nyelvészei kitagadták a generatív hagyományból, ám a mély esetek náluk is megjelentek mint tematikus szerepek vagy théta szerepek. Különös véletlen, hogy Jeffrey Gruber (1940. október 20. – 2014. március 16.) egy hónappal élte túl Fillmore-t.

Az előfeltevések elmélete az analitikus filozófiából a nyelvészetbe átvezetett elméletek egyike, amely kitüntetett szerepet játszott a mondatsemantika megalapozásában. Az 1960–1970-es évek fordulóján FILLMORE mellett az előfeltevéseknek a nyelvészetben való elhelyezését OSWALD DUCROT, LAURI KARTTUNEN, PAUL KIPARSKY, CAROL KIPARSKY, GEORGE LAKOFF, D. TERENCE LANGENDOEN, LAURENCE HORN, JERRY L. MORGAN végezték el. Az előfeltevés vagy preszuppozíció a mondatoknak olyan implicit jelentéseleme, amelynek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatban megfogalmazott kijelentés igaz volta eldönthető legyen. A *Franciaország jelenlegi királya kopasz* kijelentésről csak abban az esetben dönthető el, hogy igaz, ha Franciaországnak van jelenleg királya. Az előfeltevéseket nem érinti a mondat tagadása: a *Franciország jelenlegi királya nem kopasz* kijelentésnek éppúgy előfeltevése az, hogy Franciaországnak van jelenleg királya, mint az állító mondatnak.

Az előfeltevések különféleképpen osztályozhatók. Vannak lexikai elemhez vagy szintaktikai szerkezethez kötött előfeltevések. Előbbiekhez tartoznak például az úgynevezett faktív igék (*tud, elfelejt, rájön, belát* stb.). Az *Anna tudja, hogy lánya még az iskolában van* mondatnak előfeltevése a mellékmondatban kifejezett állítás; ezt az előfeltevést a főmondati *tud* ige idézi elő (ez a „faktív előfeltevés”). Utóbbiakra példa a határozott névelővel ellátott főnév: *A ceruza az asztalon van* mondatban előfeltevés, hogy létezik egy azonosítható ceruza („egzisztenciális előfeltevés”). Az előfeltevések lehetnek általános jellegűek, az előbb említett példák mind ilyen előfeltevést tartalmaznak, vagy nyelvspecifikusak. Utóbbiakra példa a német *Er freut sich über das Geschenk* 'Örül az ajándéknak' (az ajándék megvan), és az *Er freut sich auf das Geschenk* 'Örül az ajándéknak' (az ajándék még csak ígéret, még nincs meg), ahol a két mondat közti különbség kizárólag a viszonyszóknak (*über* és *auf*) köszönhető.

Ami a keretszemantikát (*frame semantics*) illeti, ennek az 1970-es évek második felétől megfogalmazott ötlete a mesterséges intelligencia kutatása, az emberi gondolkodás szimulálása felől érkezett. Fillmore-nak a lexikai jelentések leírására klasszikus példája a kereskedelmi tranzakció (*commercial transaction*), ahol az angol *buy* ('vesz') és *sell* ('elad') igék kölcsönösen feltételezik egymást. A keret pedig: árú, pénz, vásárló, eladó, idő, hely stb. A *csütörtök* szó csak meghatározott, az évet hetekre, a hetet napokra bontó naptár keretében írható le. Az *esküvő* szó elemzésekor a kerethez figyelembe kell venni a következőket: az összeadó, a menyasszony és a vőlegény és a tanúk, ám utóbbiak a szótárakban a definíciókkor nem szoktak szerepelni, pedig részei a keretnek. FILLMORE komoly sikereket szerzett az 1970-es évektől kezdődően a deixisről, a rámutatásszerű utalásról tartott előadásaival, illetve ilyen témájú cikkeivel.

Ugyancsak FILLMORE hívta fel a figyelmet a helyzetmondatok jelentőségére. Ezek olyan megnyilatkozások, amelyek sztereotíp módon kapcsolódnak valamely eseményhez. Bizonyos események tehát olyan helyzetmondatokat hívnak elő, melyek szó szerint nem fordíthatók (célnyelvi megfelelőiket külön meg kell találni), bizonyos tekintetben úgy viselkednek, mint a szavak. Például a magyar *Jó étvágyat!* kifejezésnek német – szó szerint is – megfelelője a *Guten Appetit!*, ám vidékenként, szituációnként váltakozva ebben az értelemben a *Mahlzeit!* (szó szerint 'étkezés') is használatos, amely ráadásul lemondó helyzetmondatként is szokásos. Ha valakinek kellemetlensége adódik, a magyarban mint-ha inadekvát módon ajándékoznak meg: *Köszönöm szépen*, expliciten: *Köszönöm szépen, abból nem kérek*. A németben ezt kissé ironikusan úgy szokás kifejezni, mintha rosszul vendéglélnék meg, mintha valamit feleslegesen nyeletnének le vele: *Ja Mahlzeit!* vagy *Prost Mahlzeit!* (szó szerint 'jó étvágyat!').

A keretszemantika felfogása szerint a nyelvi tudás és a világismeret, enciklopédikus tudás közt nincs éles határ. A nyelvi tudás nincs egyszer s mindenkorra megadva, a világismeret alapján, ha szükséges, bármikor kiegészíthető, gazdagítható. A keretszemantika eredményeit a jelentéstan és a pragmatika művelői egyaránt hasznosítják, ám szisztematikus művelésében FILLMORE magára maradt, jószerével egyetlen jelentős követője tanítványa, MIRIAM R. L. PETRUCK. Viszont FILLMORE és munkatársa, BERYL T. (SUE) ATKINS vezetésével jött létre a keretszemantika és a konstrukciós nyelvtan eredményeit hasznosító, az angol igéket kivételesen frappánsan rendszerező, legalább 1100 keretet számontartó, néhány más nyelvre is kiterjesztett FrameNet elnevezésű számítógépes vállalkozás.

A konstrukciós nyelvészet megformálásában FILLMORE közvetlen társa barátja, PAUL KAY, továbbá GEORGE LAKOFF és talán ARNOLD M. ZWICKY volt, ám a világ (elsősorban az angolszász nyelvterület) vezető nyelvészei közül sokan felsorakoztak mögéjük, például WILLIAM CROFT, SUSUMU KUNO, ADELE E. GOLDBERG. (Az egykor generatív szemantikus, utóbb a konstrukciós nyelvtan és főleg a kognitív nyelvészet megalapozásában vezéregyéniség Lakoff Berkeley-ben Fillmore kollégája volt.) A konstrukciók a nyelvtannak olyan egységei, amelyek idiomatikusak, jelentéseik nem vezethetők le alkotóelemeikből. A konstrukciók formai és tartalmi tulajdonságok rendszeres, másból megjósolhatatlan társulásai, a nyelvtan pedig e konstrukciók gyűjteményének, listájának tekinthető. Nem meglepő, hogy a konstrukciós nyelvészek kezdetben leglátványosabb eredményeket felmutatva éppen az idiomatikus kifejezések, a kivételes konstrukciók elemzésével foglalkoztak. Ráadásul a lexikai egységek is szemlélhetők konstrukciókként, így ezen grammatikai elképzelés ígéretes távlatokat nyitott.

Wilhelm Ostwald német kémikus és filozófus tipológiája a kiemelkedő tudósok kétféle csoportját különbözteti meg: a klasszikust és a romantikust. A klasszikus típusba tartozó tudós minden egyes munkájának lehető legmesszebbmenő tökéletesítésén fáradozik, míg a romantikus típus eszméi túlradó kifejezésére tör, már akkor, amikor az egyes eszmék kidolgozása még meg sem kezdődött. A romantikus és a klasszikus tudós közti kölcsönviszony a következő: míg az előbbi élete során sok olyan új gondolatot fogalmaz meg, ötleteket vet fel, amelyeket később más tudósok dolgoznak ki, addig az utóbbi maga építi fel a szükséges elméleti építményt minden részletével egyetemben, s ezzel inkább elzárja, semmint megnyitja a jövőző kutatók útját, akiknek csak részletkérdések, kiegészítések maradnak. A romantikus tudósok nem írnak paradigmaműveket, viszont sok mintafeladatot oldanak meg. A fonológia megalapozói közül N. S. TRUBETZKOY in-

kább a klasszikus, ROMAN JAKOBSON inkább a romantikus típust képviselte, a 20. század nagy magyar nyelvészei közül GOMBOCZ ZOLTÁN klasszikus, PAIS DEZSŐ romantikus volt, s hasonlóképpen lehet jellemezni a klasszikus NOAM CHOMSKY mellett a romantikus FILLMORE-t. FILLMORE-nak tulajdonképpen csak két könyve hozzáférhető: az egyik a deixisről szóló, témájában a nyelvészeti szemantika és az analitikus filozófia határán (Lectures on Deixis. Center for the Study of Language and Information, Stanford, Cal., 1997), a másik esetgrammatikai és korai keretszemantikai tanulmányait tartalmazza (Form and Meaning in Language 1. Papers on Semantic Roles. Center for the Study of Language and Information, Stanford, Cal., 2003).

A FILLMORE által képviselt nyugati parti nyelvészet paradigmává érett változata a kognitív nyelvészet, amelynek vezéregyéniségei az amerikai GEORGE LAKOFF és RONALD LANGACKER, olyan támogatókkal, hívekkel mint a dél-afrikai (újabbán Új-Zélandon tanító) JOHN R. TAYLOR, a német, egykor esetgrammatikus RENÉ DIRVEN és a belga DIRK GEERAERTS. Ők mind a keretszemantikát, mind a konstrukciós nyelvtant a maguk irányzatával rokon elképzelésként tartják számon. FILLMORE így kognitívnek nem, ám a kognitívakkal társutas nyelvésznek minősíthető.

Fillmore 1968-tól több alkalommal járt Magyarországon. Itthoni, több hullámban érkező hatásai közül kiemelhető több esetgrammatikus váltakozó színvonalú működése (DEZSŐ LÁSZLÓ, PETŐFI S. JÁNOS, KOMLÓSY ANDRÁS, KORPONAY BÉLA, ANDOR JÓZSEF), PETŐFI S. JÁNOSnak és KIEFER FERENCnek az előfeltevések tanulmányozása felé való fordulása, ugyancsak KIEFERNél a helyzetmondatok jelentőségének felismerése, s végezetül kiemelkedő konstrukciós nyelvészünk, KÁLMÁN LÁSZLÓ munkássága.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

SZEMLE

Lizanec Péter – Horváth Katalin, A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára 1–2.

Főszerk. LIZANEC PÉTER, szerk. HORVÁTH KATALIN. Kárpáti Kiadó, Ungvár, 2012.

1. kötet 523 lap, 2. kötet 433 lap

A kárpátaljai magyar nyelvjárások kutatása lexikai szempontból jelentős elmaradást mutat. Kisebb-nagyobb tájszöközlések megjelentek ugyan, a jelentősebb gyűjtések azonban kéziratban (cédulákon) vannak. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára (a továbbiakban: KMNySz.) az első nagyobb lépést jelenti, hogy az érdeklődők mélyebb ismereteket szerezhessenek e nyelvjárások szókészletéről.

A LIZANEC PÉTER főszerkesztésében, HORVÁTH KATALIN szerkesztésében és GYÖRKE MAGDOLNA lektorálásában megjelenő szótár az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén több évtizede folyó dialektológiai kutatások egyik legfontosabb eredménye. Az egyetemen 1963-tól képeznek magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat. Az 1950–60-as években a kárpátaljai magyar iskolákban jelentős probléma volt a magyartanárok hiánya.